

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ КОМПЛЕКТУВАННЯ ПОСАД ВИЩОГО ОФІЦЕРСЬКОГО СКЛАДУ В АРМІЇ ЦАРСЬКОЇ РОСІЇ

Досліджуються джерелознавчі та історіографічні аспекти комплектування посад вищого офіцерського складу в армії царської Росії. Аналізуються історичні джерела щодо формування вищого офіцерського корпусу з часів становлення Російської імперії до її занепаду. Зроблено історіографічний огляд основних праць, в яких містяться питання кадрової політики вищого офіцерського складу.

Ключові слова: Російська армія, вищий офіцерський склад, кадрова політика.

Актуальність теми та постановка проблеми. Розгляд джерелознавчих та історіографічних аспектів питань комплектування посад вищого офіцерського складу є важливим для більш глибокого вивчення минулого, з'ясування ролі військових кадрових органів із забезпечення цих процесів, що дає змогу отримати досвід й урахувати уроки на шляху історичного розвитку військової організації. Висновки з досвіду та уроків, отриманих таким чином, несуть у собі наукове і практичне навантаження та містять значний потенціал для побудови обґрунтованої сучасної кадрової політики в Збройних Силах України.

Метою даного наукового дослідження є аналіз документів та історіографічний огляд проблеми комплектування посад вищого офіцерського складу Російської імперії.

Серед найперших робіт, в яких розглядаються питання комплектування посад вищого офіцерського складу царської Росії, були роботи Н.П. Глиноєцького, зокрема, стаття “Исторический очерк развития офицерских чинов и системы чиновпроизводства в русской армии” [1] та нарис “История русского Генерального штаба. 1698–1825 гг.” [2]. У цих працях уперше були розглянуті важливі питання проходження військової служби, зокрема особливості комплектування посад вищого офіцерського складу.

Дашкевич Олександр Іванович, науковий співробітник Науково-методичного центру кадрової політики Міністерства оборони України, м. Київ.

© Дашкевич О.І., 2011

Фундаментальна колективна праця “Столетие Военного министерства” [3] має низку розділів, які торкаються питань історії комплектування офіцерського корпусу, зокрема цьому повністю присвячений складений А.І. Гіпусом розділ “Комплектование вооруженных сил России 1802 г.”. Він містить відомості щодо шляхів комплектування посад вищого офіцерського складу в XVIII ст. Саме там уперше введено у науковий обіг багато цінних архівних матеріалів, що знайшли свій прояв у подальших військово-історичних дослідженнях.

У деяких працях знайшли відбиття окремі проблеми, як-то: напрями кадрової політики в армії з питань комплектування посад, формування нормативно-правової бази, організації підбору, розстановки, службового використання та підготовки військових кадрів. До таких можна віднести роботу А.Г. Єлчанінова “Очерк истории военного искусства в России до Петра Великого” [4]. В ній зазначено, що кадрові служби належать до періоду створення військових формувань. Під час проведення військових реформ Петром I кадрова служба стосовно посад вищого офіцерського складу основним завданням мала документальне забезпечення прийняття кадрових рішень вищими посадовцями. Таким чином, головним завданням кадрових служб на початку їх створення було кадрове забезпечення вищих посадових осіб або органів військового управління.

Історичні джерела ХУІІІ ст. свідчать про значне збільшення кількості військових формувань та у зв'язку з цим зростання обсягу завдань щодо кадрового забезпечення. Як підсумок такого становища відбулося зростання кількості кадрових служб та виникнення самостійної кадрової вертикалі управління, діловодства, документообігу та архівної справи. В цей час виникають специфічні органи військового управління – кадрові органи, на які покладаються завдання не тільки кадрового забезпечення комплектування посад вищого офіцерського складу, але й керівництво підпорядкованими структурними підрозділами, документообігом, діловодством, архівною справою, обліком, у тому числі контроль за наданням і обліком пільг та привілеїв. При розкритті цього питання самостійне значення має праця Н.В. Варадинова “Делопроизводство или теоретическое и практическое руководство к гражданскому и

уголовному, колегіальному и єдиноличному письмоводству, к составлению всех правительственных и частных деловых бумаг и к ведению самих дел” та подальших виданнях цієї праці з деякими змінами [5]. У ній було розглянуто важливі питання проходження військової служби, зокрема особливості комплектування посад вищого офіцерського складу.

Відомі історики армії Росії В.П. Нікольський, Н.Н. Янушкевич, А.Г. Єлчанінов, А.К. Баїлов на підставі вивчення історичних джерел зазначають, що саме кадрові служби, а потім кадрові органи посідають найважливіше місце у процесі комплектування посад вищого офіцерського складу дореволюційної Росії. У цих роботах події і факти військової історії з давніших часів описують та аналізують представники славетних офіцерських династій, генерали та офіцери військово-історичного управління Генерального штабу армії Росії. За плечима кожного з цих генералів та адміралів значний бойовий досвід, безпосереднє планування та проведення військових операцій. Особливу зацікавленість викликають описи та документальні свідчення стосовно комплектування, організації, озброєння та бойової підготовки військ, кадрового забезпечення комплектування посад вищого офіцерського складу, які мали великий вплив на керівництво армією та її розвиток. Ці наукові праці об'єднані у виданні “История русской армии” – першого видання російської імператорської бібліотеки [6].

Також не можна залишити поза увагою дві праці, які дають свідчення про створення кадрових органів та комплектування посад вищого офіцерського складу. Перша з них - “Обзор войн России” під керівництвом Г.А. Леєра [7], друга - “Русская военная сила” авторства А.Є. Пірогова [8]. Ці історичні описи доведені до 1885 року. Зазначені праці надають перевагу фактичному викладенню військових операцій та не приділяють необхідної уваги внутрішній побудові, організації та бойовій підготовці армії, особливостям комплектування армії вищим офіцерським складом. Отже, в російській історичній літературі відсутні видання, в яких би більш-менш системно розглядалася проблема комплектування посад вищого офіцерського складу.

Велику групу джерел складають численні збірники зразків документів, які видавалися до 1917 р. (т. зв. “письмовники”). Іншою групою джерел є законодавчо закріплені правила та норми підготовки документів.

Головними джерелами та документами, які підтверджують розвиток процесів законодавчого закріплення системи комплектування, були “Закон о порядке государственной службы в Российской империи (чины по старшинству и последовательность чинопроизводства)”, прийнятий 24 січня 1722 р. і відомий під назвою “Табель о рангах” [9], та “Генеральный регламент”, затверджений Петром I 28 лютого 1720 р. У “Генеральном регламенте” вперше на законодавчому рівні введено засади колегіальності та дорадчих органів. У розділі 2 Генерального регламенту “О преимуществе коллегий” зазначено, що “все лучшее устроено через советы бывает ...”. Більш докладну інформацію з цього питання можна знайти в роботі Е.В. Анісімова “Время Петровских реформ” [10].

“Табель о рангах” та “Генеральный регламент” заклали підґрунтя щодо присвоєння звань вищого офіцерського складу й просування їх по службі (“чинопроизводства”), а також визначили законодавчі та нормативні засади діловодства, документообігу, архівної та статистичної справи. “Табель о рангах” окрім самої таблиці чинів мала ще вісімнадцять пунктів, які пояснювали штрафи за її порушення. Всі чини поділялися на три види: військові, статські (цивільні) та придворні. Своєю чергою всі вони поділялись на чотирнадцять класів. Найвищий військовий клас – I (перший) – генерал-фельдмаршал (генерал-адмірал), найнижчий з вищих військових – IV – генерал-майор (контр-адмірал). Петровська “Табель о рангах” визначала номенклатуру посад відповідно до чинів, нараховувала 262 посади та давала можливість просування по службі талановитим людям нижчих станів.

Особливо треба відмітити те, що закон не пояснював таке поняття, як “чин”. Тому окремі історики розглядали це поняття у прямому значенні та лише в системі просування по службі. Інші – як ту чи іншу посаду. Практика діловодства та досвід кадрової справи, накопичені за значний проміжок часу, підтверджують, що це поняття включало як саму посаду, так і відповідну систему “чинопроизводства”.

Важливою ознакою при комплектуванні посад вищого офіцерського складу було те, що Петро I став особисто підписувати укази, які видавав. Пізніше цю норму ввели у

“Генеральный регламент”. У цей період з’являються формуляри та реквізити, які відображають різні стадії процесу документообігу та обробки документів щодо комплектування, а саме: підписи, відмітки дорадчих органів про узгодження, реєстраційні індекси, відмітки про контроль, відмітки про направлення у справу тощо.

Таким чином, реформа Петра I зачепила центральний рівень управління, розпочала процеси централізації не тільки в управлінні армією, але й у системі діловодства, просуванні по службі (“производства в чины и чинопроизводства для высшего офицерского состава”).

До кола важливих джерел поряд із визначеними вище можна віднести “генеральні формуляри” – зразки документів; “Учреждение для управления губерний”, видане у 1775 р. Катериною II; “Общее учреждение министерств”, яке з’явилося у 1811 р., ще багато інших законодавчих актів, які регламентували порядок комплектування посад вищого офіцерського складу на різних рівнях військового та державного управління. Серед архівних матеріалів, які дають уявлення про процеси комплектування, особливий інтерес викликають “Особые журналы Совета Министров Российской империи” [11]; “Архив русской истории” [12].

Загалом, історичні джерела підтверджують, що комплектування посад вищого офіцерського складу в зазначений період характеризувалось посиленням законодавчої регламентації, формуванням та встановленням нормативних адміністративних, бюрократичних засад у діяльності кадрових органів.

Для сучасних дослідників дореволюційного періоду характерним є розширення джерельної бази, введення у науковий обіг нових архівних документів та на підставі цього більш глибоке вивчення окремих питань державного та військового будівництва, у тому числі пов’язаних зі здійсненням військової кадрової політики у комплектуванні посад вищого офіцерського складу. Привертають увагу праці: В.В. Гаврищука “Военные реформы Петра I в отечественной историографии” (1917–1991) [13]; “Строительство российской армии в XVIII веке. Историографическое исследование” [14]; Н.Н. Карпешина “Кадровая политика и формирование офицерского корпуса в истории России” [15]. На підставі

аналізу історичної літератури, друкованих документів, а також чисельних архівних матеріалів, авторами проведені комплексні дослідження, в яких відображено процес удосконалення військового управління та комплектування військ.

Окреме місце серед праць сучасних вчених займає дослідження Л.Ф. Писарькової “Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века. Эволюция бюрократической системы” [16]. Дослідниця дійшла важливого висновку, що розвиток російської державної та бюрократичної системи у XVIII ст. мав не еволюційний, а циклічний характер, при цьому зміна історичних циклів була в площині “централізація – децентралізація”. Такий циклічний характер був притаманний і наступним періодам розвитку збройних сил.

В окрему групу можна віднести праці представників російських вчених в еміграції та іноземних дослідників. У ґрунтовному історичному дослідженні англійського історика Саймона Себага-Монтефіоре, присвяченому російському державному та військовому діячу генерал-фельдмаршалу князю Г.А. Потьомкіну, наведено заходи щодо кадрового забезпечення, комплектування військ, їх організації та підготовки [17].

У праці американського історика Джона Ле Донна розкривається механізм функціонування російської державної влади через управлінську діяльність “сімейно-кланових еліт” [18]. Вчений акцентує увагу на поділі державних посад між “сімейними кланами” можновладців та намагається проаналізувати вплив різних політичних комбінацій, інтриг на роботу державного апарату і результати кадрових призначень вищих офіцерів у системі військового адміністративного управління Російської імперії у XVIII ст.

Висновки. Постановка дослідницьких завдань із вивчення дореволюційного періоду вимагає звернення до комплексів джерел та історіографічного доробку попередників. Слід ретельно вивчати архівні матеріали. На жаль, у державних архівах до цього часу не існує фондів, безпосередньо присвячених проблемам комплектування посад вищого офіцерського складу. Разом з цим, уже в наш час з’явилися дослідження, які значно розширили знання з цієї проблеми, зокрема: “Кадровая политика Российского государства в

армии и на флоте в XVIII веке: теория, историография и источниковедение проблемы” [19], “Проблемы кадровой политики Российского государства в армии в XVIII веке в документальных источниках РГВИА” [20], “Характеристика опубликованных документальных исторических источников по проблемам кадровой политики Российского государства в армии и на флоте в XVIII веке” [21]. Деякі архівні документи стосовно комплектування посад вищого офіцерського складу автори цих досліджень уперше ввели у науковий обіг. Вивчення історичних документів, наведених у дослідженнях, наочно демонструє рівень творчого мислення державного (стратегічного) рівня, засвідчує високу якість військової професійної підготовки та патріотичний настрій генералітету дореволюційної Росії.

Аналіз джерельної бази за темою дослідження дає підстави стверджувати про наявність діалектично пов'язаних процесів комплектування в армії Росії під час Наказового, Колезького та Міністерського періодів, зокрема, яскраво виражених процесів централізації військового управління.

З позицій сучасних вимог історичної науки, теорії та практики будівництва збройних сил, шляхом творчого використання джерельної та історіографічної баз є можливість системного та всебічного дослідження унікальних особливостей державної кадрової політики у збройних силах дореволюційної Росії стосовно комплектування посад вищого офіцерського складу.

1. *Глиноецкий Н.П.* Исторический очерк развития офицерских чинов и системы чинопроизводства в русской армии / Н.П. Глиноецкий. – Военный сборник. – 1887. – № 4.
2. *Глиноецкий Н.П.* История русского Генерального штаба: 1698–1825 гг. Н.П. Глиноецкий // История русского Генерального штаба: 1698-1825 гг. – СПб, 1883.
3. Столетие Военного министерства. СПб, 1902–1912, Т. 1. Кн. 2. – СПб, 1902.
4. *Елчанинов А.Г.* Очерк истории военного искусства в России до Петра Великого / А.Г. Елчанинов // История русской армии. – М. : Эксмо, 2010. – С. 24–25.
5. *Варадинов Н.В.* Делопроизводство или теоретическое и практическое руководство к гражданскому, уголовному, коллегияльному и единоличному письмоводству, к составлению всех правительственных и частных деловых бумаг и к ведению самих дел. – СПб, 1857.

6. История русской армии. – М.: Эксмо, 2010. – С. 706–710.
7. *Леер Г.А.* Обзор войн России от Петра Великого до наших дней / Г.А. Леер. – СПб., Ч. 1, 1859.
8. *Пирогов А.Е.* Русская военная сила / А.Е. Пирогов. – Москва: Типогр. Т-ва “И.Н. Кушнарв и Ко”, 1892. – 624 с.
9. Табель о рангах [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.Tarasei/narod/ru/lib/tabel/htm>.
10. *Анисимов Е.В.* Время Петровских реформ // Е.В. Анисимов. – Ленинград, 1989.
11. Российский государственный военно-исторический архив. Особые журналы Совета Министров Российской империи. 1914 год. – М.: РОССПЭН, 2006.
12. Российский государственный архив древних актов. Архив русской истории. Вып. 9. Сб. публикаций и статей. – М.: Дрвлекхранилище, 2007.
13. *Гаврищук В.В.* Военные реформы Петра I в отечественной историографии (1917–1991 гг.): дис. канд. ист. наук. – М., 1993.
14. *Гаврищук В.В.* Строительство российской армии в XVIII веке. Историографическое исследование. дис. д-ра ист. наук. – М., 1999.
15. *Карпешин Н.Н.* Кадровая политика и формирование офицерского корпуса в истории России / Н.Н. Карпешин // Военная мысль. – 1992. – № 12. – С. 63–68.
16. *Писарькова Л.Ф.* Государственное управление в России с конца XVII до конца XVIII века. Эволюция бюрократической системы / Л.Ф. Писарькова. – М., 2007.
17. *Себаг-Монтефиоре С.* Потемкин / С. Себаг-Монтефиоре. – М., 2003. – 384 с.
18. *Ле Донн Д.* Правящий класс России: характерная модель / Д. Ле Донн // Междунар. журн. социальных наук. – 1993. – № 3. – С. 177–194.
19. *Божедамова Б.А.* Кадровая политика Российского государства в армии и на флоте в XVIII веке: теория, историография и источниковедение проблемы: Монография / Б.А. Божедамова. – М.: ВУ, 2007.
20. Проблемы кадровой политики Российского государства в армии в XVIII веке в документальных источниках РГВИА // Военно-истор. журнал. – 2008. – № 6.
21. Характеристика опубликованных документальных исторических источников по проблемам кадровой политики Российского государства в армии и на флоте в XVIII веке // Соискатель. – 2008. – № 2.

Надійшла до редколегії 20.10.2011 р.

Рецензент: *М.І. Рибак*, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки України, Національний університет оборони України, м. Київ.

Дашкевич А.И.

ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЕ И ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОБЛЕМЫ КОМПЛЕКТАЦИИ ДОЛЖНОСТЕЙ ВЫСШЕГО ОФИЦЕРСКОГО СОСТАВА В АРМИИ ЦАРСКОЙ РОССИИ

Исследуются источниковедческие и историографические аспекты комплектации должностей высшего офицерского состава в армии царской России. Анализируются исторические источники про формирование высшего офицерского корпуса от становления Российской империи до ее упадка. Сделан историографический обзор основных трудов, в которых содержатся вопросы кадровой политики высшего офицерского состава.

Ключевые слова: российская армия, высший офицерский состав, кадровая политика.

Dashkevich A.

SOURCES' AND HISTORIOGRAPHICAL ASPECTS OF COMPLETING HIGHER COMMAND OFFICERS IN THE ARMY OF CZARIST RUSSIA

Sources' and historiographical aspects of completing higher command officers in the army of Czarist Russia are investigated. Historiographical sources of the formation of a higher officer corps since the formation of the Russian Empire to its decline are analyzed. Historiographical overview of the main issues, where the questions of cadres policy of the high quarter's command are investigated, has been made.

Key words: Russian army, higher officer's staff, cadre policy.